

FORURILE DIN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Ne propunem să discutăm în acest studiu edificiile care au constituit centrul politic și religios al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa (fig. 1). Ne vom mărgini să interpretăm funcționalitatea edificiilor în conexiune cu instituțiile municipale romane, urmînd a trata mulțimea de detalii arheologice din vechile rapoarte de săpături în monografia, în curs de pregătire, a Sarmizegetusei. Cum concluziile noastre diferă în primul rînd de cele ale lui C. Daicoviciu, ne vom mărturisi de la început convingerea că atît tehnica de săpătură, cît și modul de interpretare sau gîndirea istorică ale ilustrului nostru înaintaș au fost de cert nivel european. Meritul nostru este în primul rînd acela că scriem cu 60 de ani mai tîrziu, cînd dispunem de mult mai multe analogii și de o documentație mai vastă privind întreaga viață municipală romană¹. Interesul pentru zona centrală a orașului se explică și prin necesitatea de a relua după atîția ani săpăturile arheologice, ceea ce implică valorificarea și, la nevoie, reinterpretarea vechilor cercetări.

Între anii 1924—1937 C. Daicoviciu a dezvelit o parte a forului, pe care l-a recunoscut ca atare, și un mare edificiu la nord de acesta, pe care l-a identificat cu o *aedes Augustalium*². De atunci întregul edificiu a intrat în literatura istorică și în cea de popularizare³ sub numele de palat al Augustalilor.

Identificarea a fost făcută de C. Daicoviciu pe baze epigrafice. În primele publicații a dat dovadă de destulă prudență, atrăgînd atenția că în inscripția de fundare⁴ este folosit singularul *aedes-is*, care înseamnă încăpere sacră, și nu pluralul *aedes-ium*, prin care înțelegem locuință, edificiu, palat⁵. A optat totuși pentru a doua soluție din două motive. Edificiul fiind unitar, nu a putut găsi în interiorul său o încăpere distinctă, căreia să-i poată aplica termenul de *aedes-is*. Apoi, a luat în considerare doar inscripțiile întregi, or acestea pomenesc într-adevăr o *aedes Augustalium*, sau pot fi puse în legătură cu ea. De la început a simțit însă nevoia de a-și nuanța teoria, vorbind nu numai de un local de cult, ci și de unul cu rosturi sociale și politice⁶. În sfîrșit, urmărit pe bună dreptate de

¹ De mare folos ne-au fost discuțiile din anii 1985 și 1986 cu Prof. Robert Étienne, care, independent de noi, a ajuns în esență la concluzii similare. Sintem, de altfel, pe cale de a publica un studiu comun în *Revue des études anciennes*.

Pe lângă abrevierile revistei mai folosim următoarele: C. Daicoviciu 1924 = C. Daicoviciu, în *Dacia* I 1924; C. Daicoviciu 1932 = C. Daicoviciu, în *Dacia* III—IV 1927—1932; C. Daicoviciu 1938 = C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj 1938; C. Daicoviciu 1974 = C. Daicoviciu, *RE Suppl.* XIV 1974; A. Grenier, *Manuel* I=A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine* I Paris 1958.

² C. Daicoviciu 1924, p. 242—249; idem, 1932, p. 516—556; idem, 1938, p. 28—42. Din ultima ediție am reprodus planul pe care-l folosim (fig. 2).

³ *Vezi* și ultimul ghid, H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București 1984, p. 145—159.

⁴ CIL III 6270=Dessau 7136=IDR III 2, 2.

⁵ C. Daicoviciu 1932, p. 519—520.

⁶ *Op. cit.*, p. 520.

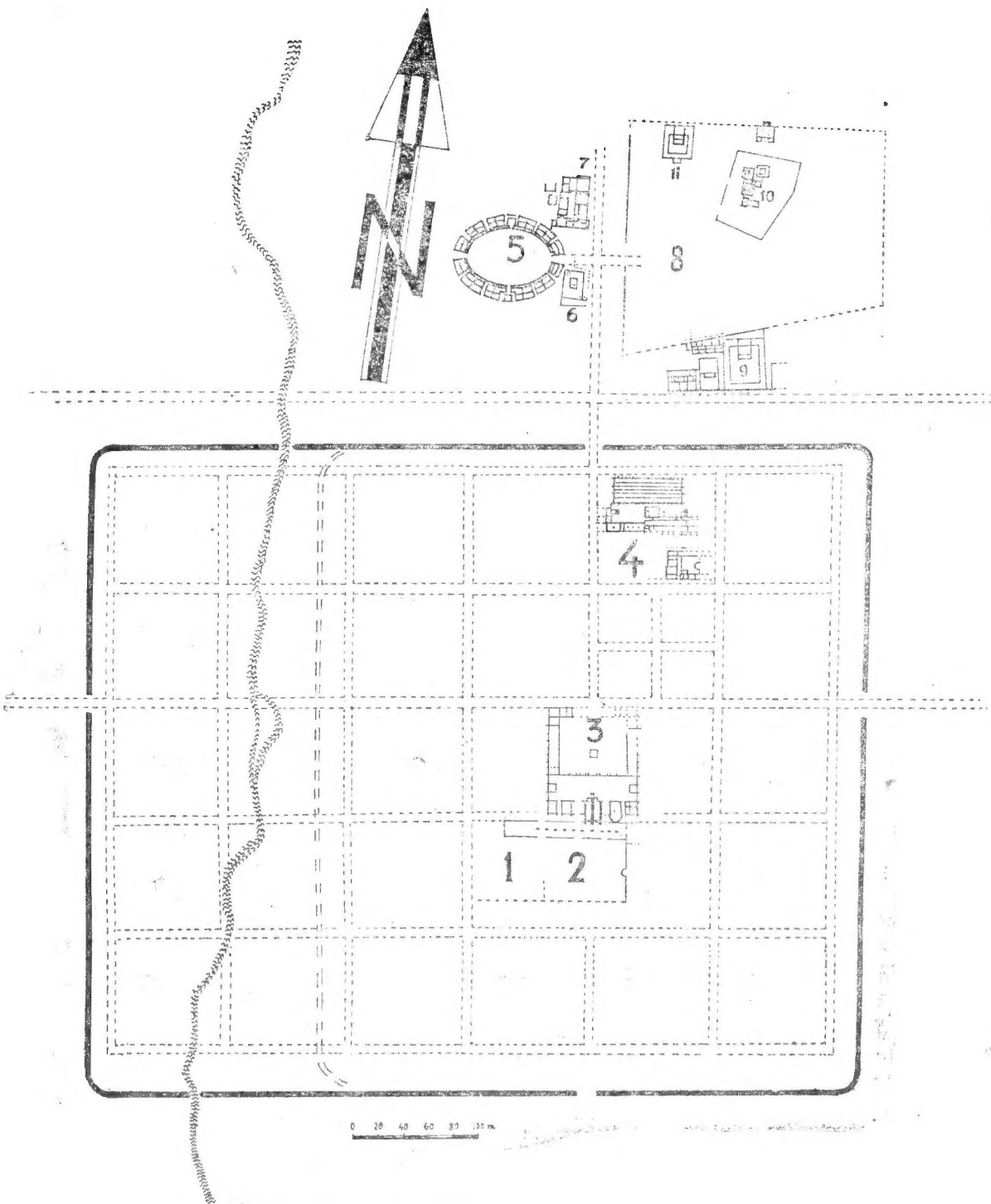


Fig. 1 Sarmizegetusa, plan general.

1 — Capitoliul; 2 — Forul religios; 3 — Forul administrativ; 4 — Domus procuratoris; 5 — Amfiteatrul; 6 — Templul zeiței Nemesis; 7 — „Schola gladiatorum”; 8 — Templum Romae et Augusti; 9 — Templul mare; 10 — Asklepieion; 11 — Templul lui Liber Pater.

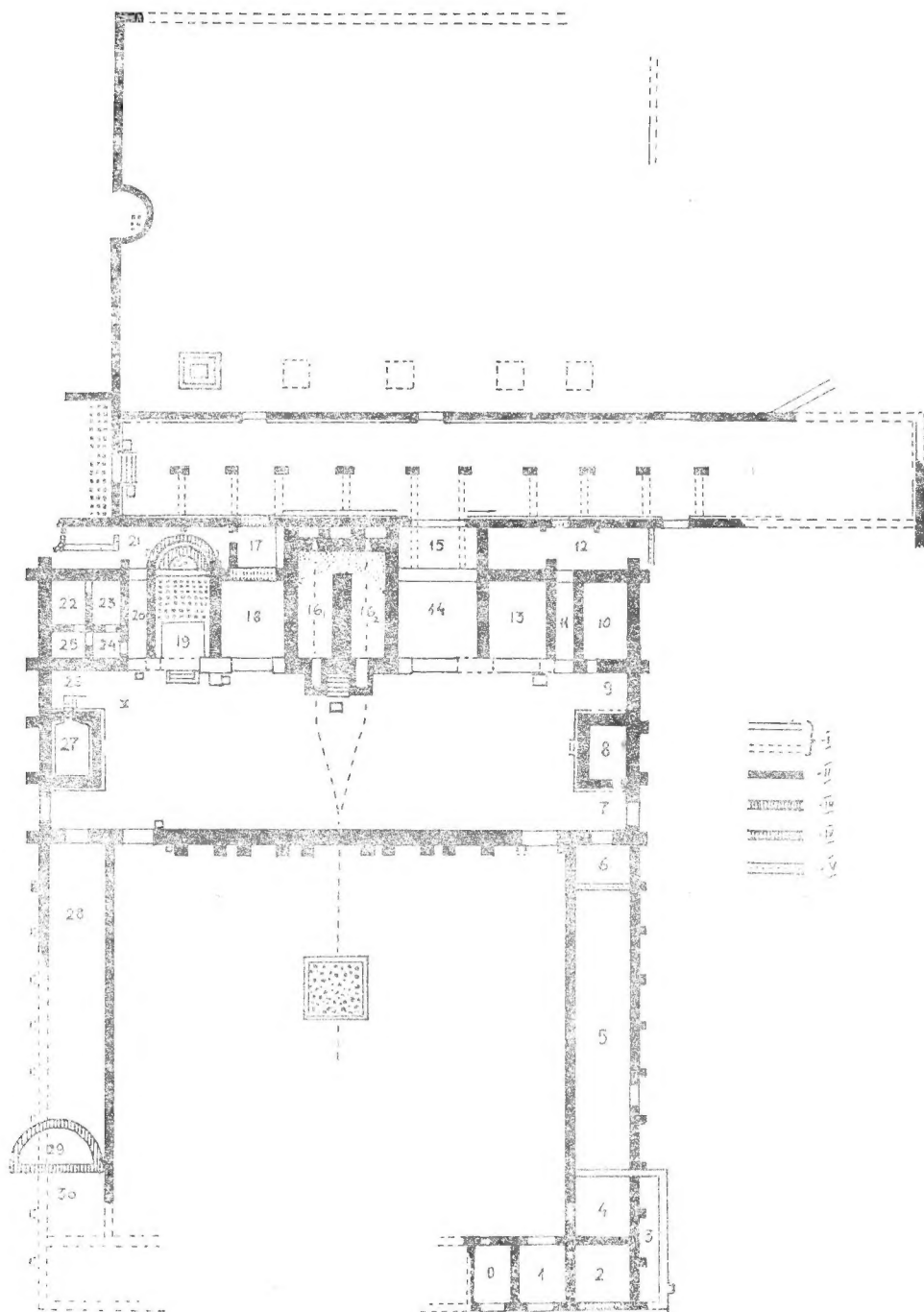


Fig. 2 Forurile Sarmizegetusei.

O dată la cinci ani *duumviri* îndeplinesc și atribuții censoriale, în care caz se numesc *duumviri quinquennales* sau, mai simplu, *quinquennales*; au, printre altele, în sarcină întocmirea listei ordinului decurionilor. Cei doi *aediles* au funcții general edilitare: grija străzilor, a piețelor, a construcțiilor publice, etc. *Quaestores* au în grijă *aerarium*, dar și actele emise de *ordo decurionum*.

Termenul de *ordo decurionum* are două accepțiuni — înțelegem întâi un ordin social aparținând păturii de *honestiores*. Trei erau condițiile apartenenței la acest ordin: un anumit cens, naștere liberă și garanții morale. În același timp, prin *ordo decurionum* înțelegem o instituție politică echivalentă senatului roman, deci un organ în principiu consultativ, care emite *decreta decurionum* la inițiativa magistraților. Cuprindea de cele mai multe ori 100 de membri și era stratificat în raport cu cea mai înaltă magistratură exercitată. Cuprindea însă și decurioni care nu îndepliniseră magistraturi și, foarte interesant, pe fiii încă *praetextati* ai celor mai importanți demnitari. Deși acești *praetextati* nu luau parte la discuții și nu votau, faptul este semnificativ pentru caracterul aristocratic al organizării orașelor romane. La intrarea în *ordo decurionum* sau în magistraturi cetățenii trebuiau să verse tezaurului o așa-numită *summa honoraria*; și cu această ocazie și în altele ei construiau sau reparau edificii publice, drumuri, organizau spectacole, etc. Este un mijloc folosit de stat pentru redistribuirea venitului social.

Cît despre *populus*, acesta nu are un rol legislativ, deoarece toate instituțiile funcționează în conformitate cu *lex coloniae*. Dreptul de a alege magistrații i-a fost luat sub Marcus Aurelius și dat ordinului decurionilor.

Ne mai rămîne să vorbim despre *ordo Augustalium*¹². Din el fac parte libertii bogați și influenți, care, din cauza originii nelibere, nu pot aparține ordinului decurionilor și nu pot exercita magistraturi sau funcții preoțești oficiale. Apartenența la *ordo Augustalium* trebuie interpretată ca o compensație, care le permite unor parveniți să dețină un rang social respectat și un oarecare rol politic. Avantajul pentru stat este că, admițîndu-i printre *honestiores*¹³, îi putea pune și pe ei la contribuție. Din punct de vedere social Augustalii alcătuiau un *ordo*; din punct de vedere organizatoric ei par a fi alcătuit un *collegium*¹⁴. Rolul lor politic constă în participarea la cultul imperial. Trebuie însă subliniat că Augustalii nu sînt nici decum cei dinții chemați să vegheze asupra cultului imperial, căci pentru aceasta îi avem pe plan municipal în primul rînd pe *duumviri*. Celelalte funcții religioase importante, și anume pontificatul, auguratul și flaminatul, erau de asemenea exercitate de membrii de vază ai aristocrației municipale, nu rareori de cavaleri. Augustalii, care, repetăm, nu sînt în Dacia decît liberti, exprimă atașament față de ideea imperiului nu în numele întregii comunități, ci al unei pături cu oarecare pondere în economie. Nu ne putem deci aștepta ca manifestările sau sediul pe care-l aveau să le fi depășit însemnătatea socială și politică.

Edificiile care certifică autonomia municipală sînt zidul de incintă, Capitaliul și forul.

Forul cumula la început funcțiile politico-religioase și comerciale. În secolul I e.n. constatăm separarea unei piețe comerciale, numită de obicei *macellum*¹⁵.

¹² Vezi esențialul la Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 456—457; A. v. Premerstein, *DizEp* I (1894), 848 sqq; K. J. Neumann, *RE* II 2 (1896), 2352—2354; G. Alföldy, *ActAnt* VI 1958, p. 433 sqq; idem, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1975, p. 116—117; R. Duthoy, în *ANRW*, II, 16, 2, 1978, p. 1254—1309.

¹³ G. Alföldy, *op. cit.*, p. 116, 130 sqq.

¹⁴ I. Piso, *StCl* XVIII 1979, p. 143—144.

¹⁵ R. A. Staccioli, în *EAA* IV, p. 1028—1031; J. B. Ward-Perkins, *JRS* LX 1970, p. 15—17.

Caracteristică pentru aceste foruri timpurii, printre care cel din Pompei (fig. 3)¹⁶, este neintegrarea edificiilor într-un ansamblu arhitectonic coerent, în primul rând deoarece ele au fost construite la mari intervale de timp. Pe măsură ce se afirmă o arhitectură imperială, forurile provinciale se constituie în ansambluri unitare după modele italiice, astfel încât o clasificare a lor, cel puțin pe teritoriul Europei, devine posibilă.

Cea mai bine reprezentată categorie o constituie așa-zisele foruri gallice¹⁷. Ele își au originea în Italia (de ex. forul din Herdonia, sec. I e.n. — fig. 5)¹⁸ și se răspîndesc prin intermediul Galliei Cisalpine (de ex. Augusta Bagiennorum, fig. 4)¹⁹ în partea europeană a imperiului. În provinciile gallice acestui tip îi aparțin forurile din Narbo²⁰, Lugdunum Convenarum (fig. 6)²¹, Lutetia Parisiorum (fig. 7)²², Augusta Treverorum²³ și Bagacum²⁴, în Germania Superior Augusta Raurica (fig. 8)²⁵, în Noricum Virunum (fig. 9)²⁶ și în Dalmația Iader (fig. 10)²⁷. În cazul tuturor avem în realitate de-a face cu două foruri juxtapuse, despărțite prin *cardo maximus*. De o parte se găsește un for religios cu un templu, cel mai adesea Capitoliu, înconjurat de un portic în formă de II. De cealaltă parte a lui *cardo maximus* se găsește forul administrativ, care cuprinde pe laturi un șir de încăperi (magazine, oficii sau sedii de corporații — *scholae*), iar în capăt o biserică, din care se deschide pe centrul laturii lungi *curia*, adică sediul ordinului decurionilor.

Un al doilea tip de for este specific municipiilor britanice constituite la începutul secolului II e.n. din *civitates* autohtone. Este așa-numitul for de tip *principia*²⁸, pe care-l întîlnim la Calleva Atrebatum (fig. 11)²⁹, Venta Silurum (fig. 12)³⁰, Ratae Coritanorum (fig. 13)³¹, Virconium Cornoviorum (fig. 14)³², Corinium Dobunorum³³ și Venta Icenorum (fig. 15)³⁴. Ele sînt alcătuite dintr-o curte înconjurată de *officia* și de magazine, în capătul căreia se găsește o biserică cu două *tribunalia*. În dosul bisericii se află un șir de încăperi, dintre care cea centrală este sanctuarul divinității locale, iar celelalte sînt *curia* și sediile magistraților.

¹⁶ Chiar și aici ansamblul va primi o unitate prin construirea porticului; vezi A. Manu, *Pompeii in Leben und Kunst*, Leipzig, 1900, p. 39, pl. II; R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București 1970, p. 120.

¹⁷ A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino 1961, p. 490.

¹⁸ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 7—8, fig. 5.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 6, fig. 3; C. Carducci, L. Rochetti, în *EAA* I, p. 913—915.

²⁰ R. Chevallier, în *ANRW* II 3 (1975), pl. XLV.

²¹ A. Grenier, *Manuel I*, p. 331, 339—341.

²² *Op. cit.*, p. 363—367.

²³ M.-T. G. Raepsaet-Charlier, în *ANRW* II 4 (1975), fig. 38.

²⁴ Ibidem, fig. 34.

²⁵ A. Grenier, *Manuel I*, p. 368—373; L. Rochetti, în *EAA* I, p. 915—916; Ch.—M. Ternès, în *ANRW* II 5 (1976), p. 885—886, fig. 100—101.

²⁶ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 13, fig. 13, I—II.

²⁷ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 368.

²⁸ Termenul a fost introdus de D. Atkinson (*Excavations at Wroxeter* 1923—1927, Oxford 1942, p. 349), care, pe linia lui Rodenwaldt (*Gnomon* II 1926, p. 337—338), crede că aceste foruri provin din clădirile comandamentelor militare, punct de vedere de mult depășit (vezi A. Grenier, *Manuel I*, p. 350—352; A. Frova, *op. cit.*, p. 489).

²⁹ J. Wachter, *The Towns of Roman Britain*, London 1983, p. 261—262.

³⁰ *Op. cit.*, p. 377—378.

³¹ *Op. cit.*, p. 338—348.

³² *Op. cit.*, p. 360—364.

³³ *Op. cit.*, p. 294—298.

³⁴ *Op. cit.*, p. 231—236.

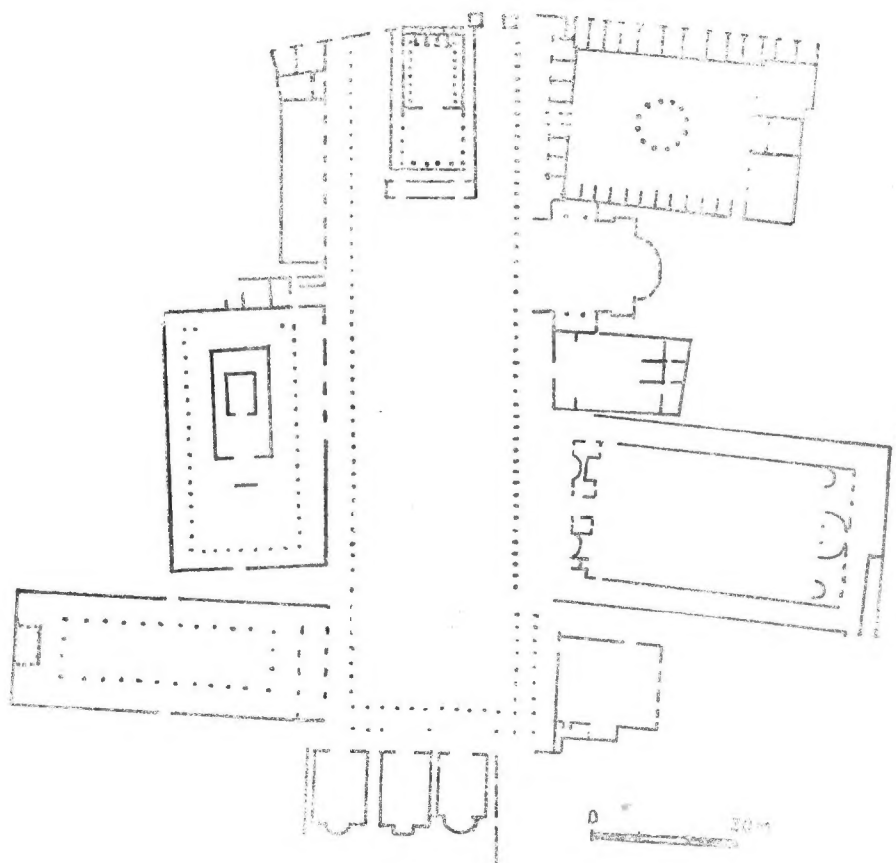


Fig. 3 Pompei.

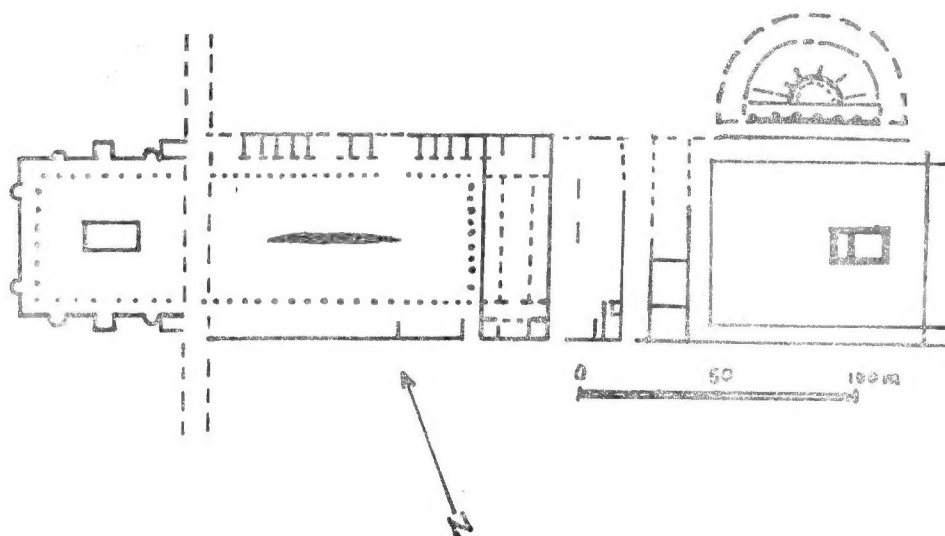


Fig. 4 Augusta Bagiennorum.

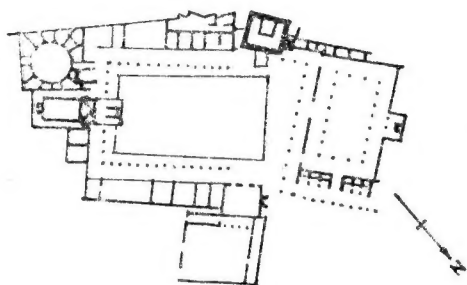


Fig. 5 Herdonia.

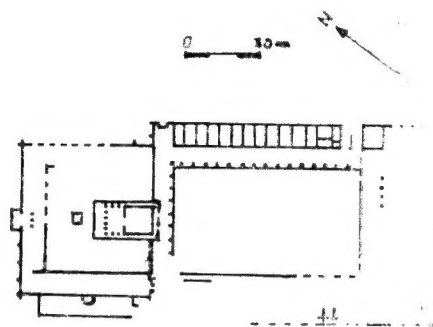


Fig. 6 Lugdunum Convenarum.

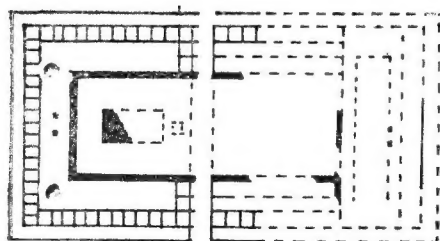


Fig. 7 Lutetia Parisiorum.

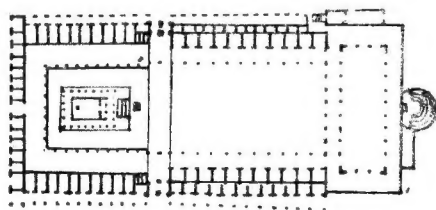


Fig. 8 Augusta Raurica.

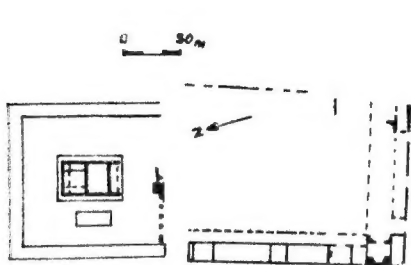


Fig. 9 Virunum.

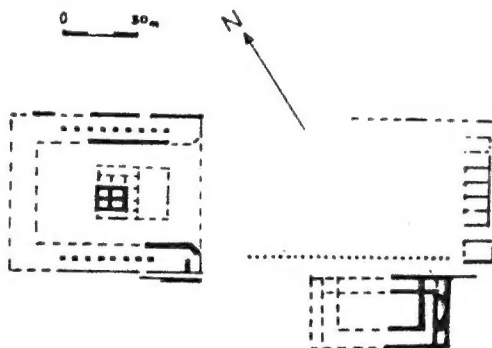


Fig. 10 Iader.

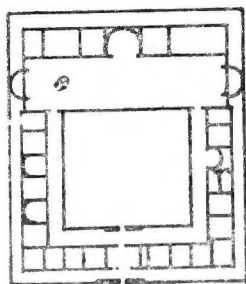


Fig. 11 Calvea Atrebatum.

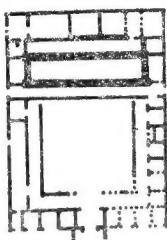


Fig. 12 Venta Silurum.

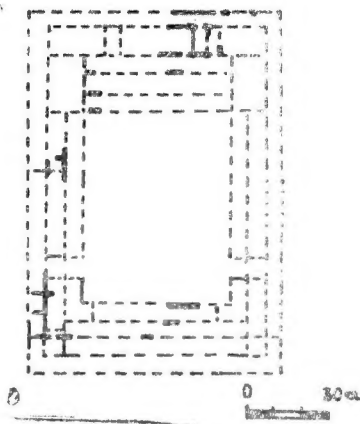


Fig. 13 Ratae Coritanorum.

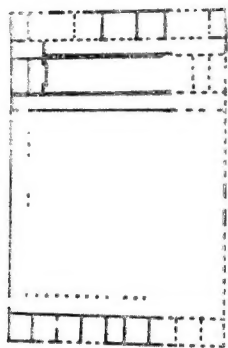
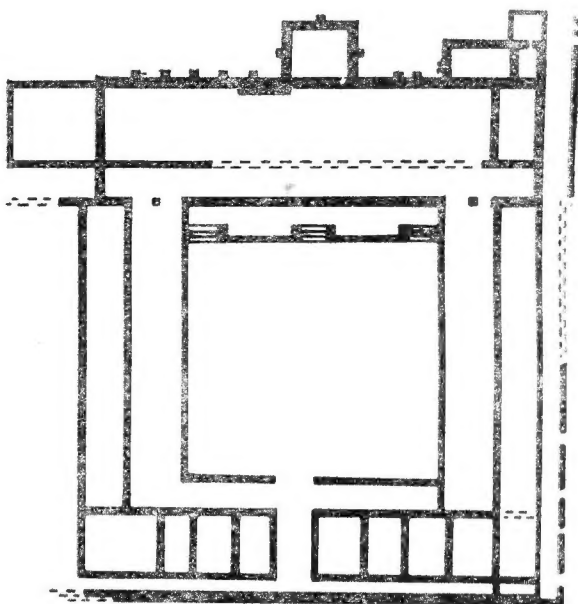
Fig. 14 Virconium
Cornoviorum.

Fig. 15 Venta Silurum.

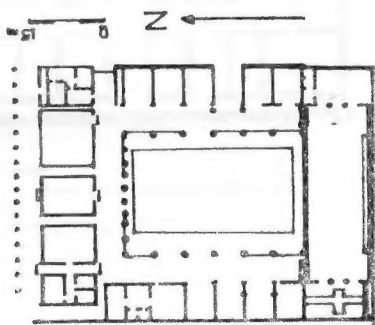


Fig. 16 Velleia.

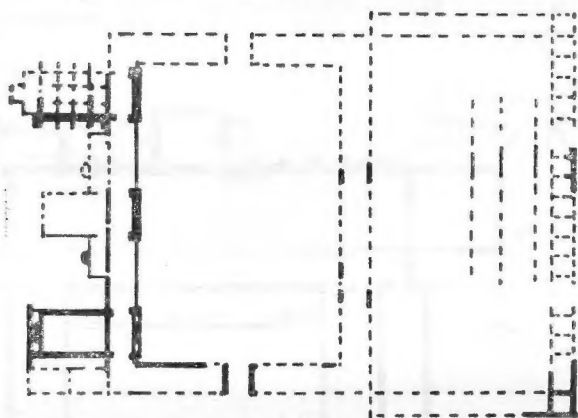


Fig. 17 Verulamium.

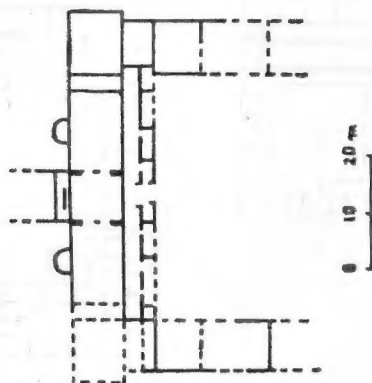


Fig. 18 Asseria.

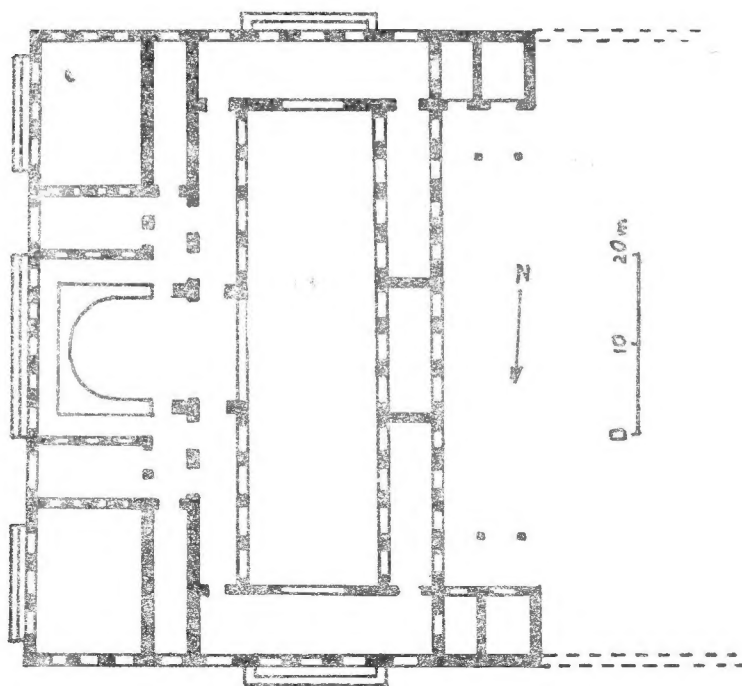


Fig. 20 Lopodunum.

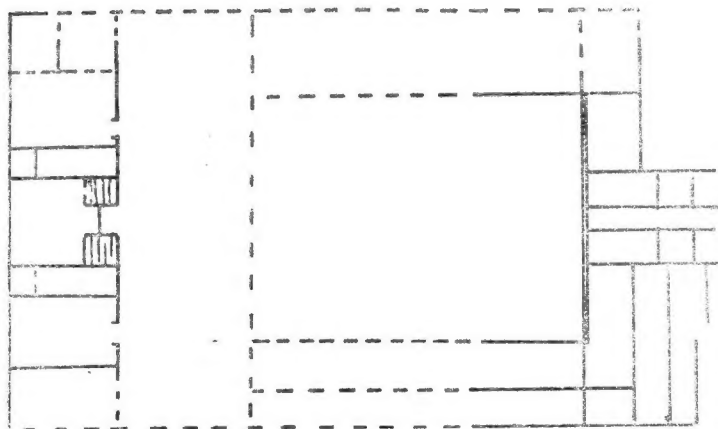


Fig. 19 Aequum.

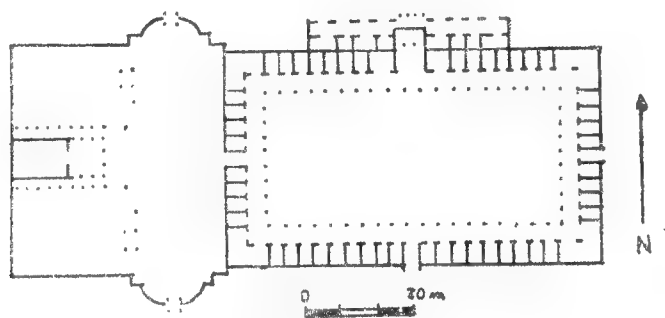


Fig. 21 Arelate.

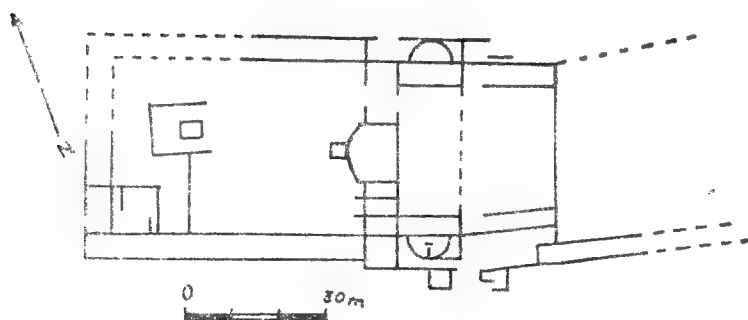


Fig. 22 Alesia.

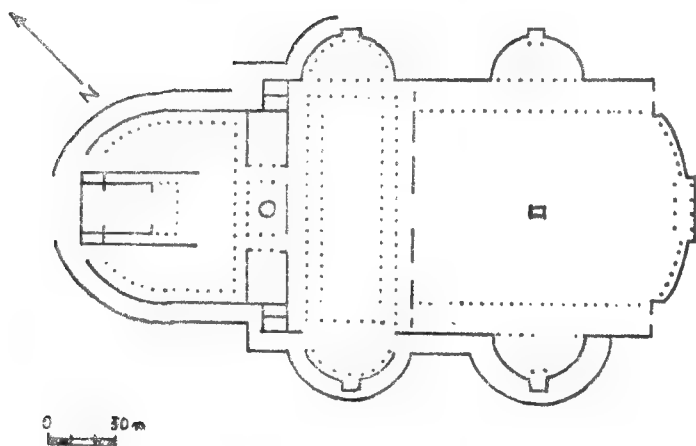


Fig. 23 Forul lui Traian din Roma.

Al treilea tip de for este cel numit central italic, deoarece pare a deriva dintr-o situație similară cu cea a Pompeiului, unde pe o latură se găsește trei clădiri separate, cuprinzând câte o singură încăpere mare, și care au fost interpretate drept curia și sediile duumvirilor și ale edililor (fig. 3)³⁵. Prototipul îl constituie forul din Velleia, care cuprinde o curte cu o basilică pe latura din spate, iar pe cea opusă cele trei sedii mai sus amintite (fig. 16)³⁶. În aceeași categorie intră Verulamium (fig. 17)³⁷ din Britannia și Asseria (fig. 18)³⁸ din Dalmația.

O atenție deosebită merită combinația dintre tipurile II și III, în care, în locul șirului de încăperi de la forurile de tip *principia*, apar cele trei localuri specifice forurilor central italice. La Aequum se găsește în centru o curia, în care se intră pe două scări. Separate de aceasta prin câte un coridor sînt sediile duumvirilor și edililor, care par a avea niște anexe (fig. 19)³⁹. Un alt exemplu este Lopodunum (fig. 20)⁴⁰ în Germania Superior. Asemănarea forului de aici cu așa-numita *aedes Augustalium* din Sarmizegetusa este frapantă.

Nu întotdeauna o singură piață publică satisfăcea toate nevoile religioase, politice, administrative și comerciale ale unui oraș. De timpuriu s-a desprins o piață comercială numită *macellum*⁴¹ și ulterior, după modelul Romei, un oraș putea avea mai multe foruri. Un exemplu îl constituie forul gallic unde, așa cum s-a arătat, avem de-a face cu două incinte, una civilă și alta religioasă. În alte cazuri au fost construite foruri separate (Leptis Magna⁴², Djemila⁴³, Lugdunum și Augusta Raurica⁴⁴). Bune analogii pentru situația de la Sarmizegetusa sînt ansamblul foral de la Velleia, unde comunicarea între forul religios și cel administrativ se făcea prin culoarele care flancau curia, precum și ansamblurile de la Arelate (fig. 21)⁴⁵ și Alesia (fig. 22)⁴⁶, unde același rol îl îndeplinea o *basilica transitoria*, ca în forul lui Traian din Roma (fig. 23).

³⁵ Vezi n. 16.

³⁶ J. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, p. 7, fig. 4.

³⁷ J. Wachter, *op. cit.*, p. 206—209, n. 99—100.

³⁸ J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 369. Din clasificarea prezentată am lăsat la o parte câteva foruri mai greu de încadrat tipologic, cum ar fi cel din Doclea în Dalmația (P. Sticotti, în *Schriften der Balkankommission*, Wien 1913, p. 105—106), Cambodunum în Germania Superior (W. Schleiermacher, *Cambodunum — Kempten, eine römische Stadt in Allgäu*, Bonn 1972, p. 18 sqq, fig. 3, 4), unde basilica mărginește curtea sau este adosată laturii lungi a acesteia. În aceeași situație se află forul din Octodurum — Forum Claudii Vallensium, unde săpăturile recente (Fr. Wiblė, în *Annales valaisannes* 1985, p. 141—144, fig. 10) au dovedit că nu ne găsim în fața unui for de tip gallic, așa cum se crezuse anterior (idem, *Forum Claudii Vallensium, la ville romaine de Martigny*, Martigny 1981, p. 18). O situație mai complexă se întâlnește la Conimbriga (R. Étienne, în *Bulletin de l'Association Pro Aventico XXIX* 1985, p. 6—7, fig. 3, 4).

³⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.*, p. 369.

⁴⁰ A. Grenier, *Manuel I*, p. 512—514, fig. 174.

⁴¹ Vezi n. 15.

⁴² P. Romanelli, în *EAA IV*, p. 576—578, 584—587; A. di Vita, în *ANRW II* 10, 2 (1982), p. 550 sqq.

⁴³ P. Romanelli, în *EAA III*, p. 806—808.

⁴⁴ R. Chevallier, în *ANRW II* 3 (1975), p. 291, fig. 9 și pentru Augusta Raurica A. Grenier, *Manuel I*, fig. 113; Ch.—M. Ternes, în *ANRW II* 5 (1976), p. 882, fig. 89.

⁴⁵ A. Grenier, *Manuel I*, p. 291—297, fig. 76; R. Chevallier, în *ANRW II* 1 (1974), pl. XLI.

⁴⁶ A. Grenier, *Manuel I*, p. 479—480; R. Chevallier, în *ANRW II* 3 (1975), p. 960, fig. 26, p. 961, fig. 27.

ideea că edificiul este prea amplu pentru ordinul Augustalilor, a presupus că aici se găsea și altarul împăratului, deci centrul cultului imperial al provinciei, unde se întrunea conciliul celor trei Dacii⁷.

C. Daicoviciu a distins următoarele părți componente ale complexului: o curte mare, flancată de două basilici lungi și înguste (fig. 2, nr. 5, 28), avînd în mijloc altarul împăratului; o curte mică cu două temple (nr. 8, 27), sub cel estic găsindu-se un *aerarium* (cameră de tezaur). Sub clădirea centrală (nr. 16) de pe latura sudică a curții mici C. Daicoviciu a socotit că se găsesse două cisterne⁸.

Mai recent, R. Florescu, acceptînd în principiu interpretarea lui C. Daicoviciu, a adăugat unele nuanțe⁹. Vede în încăperea centrală (16) un *sacellum* pentru Augustali, în camera 19, dotată cu hypocaust, o baie rituală (!), iar în încăperile lungi 5 și 28 niște *trapezai* destinate ospetelor rituale. Observă însă, pe bună dreptate, asemănarea între planul edificiului și *principia* unor castru, oprindu-se, cu o lăudabilă prudență, aici.

Tot fără a contesta ceva din cele spuse de C. Daicoviciu, a apărut în ultimii ani o ipoteză complementară, potrivit căreia „palatul Augustalilor“ ar reproduce planul unor *principia* ale unui castru ce ar fi precedat orașul¹⁰.

Noi sîntem de părere că edificiul numit pînă acum palat al Augustalilor servea unor instituții politice mult mai importante decît *ordo Augustalium*, că sediul cultului imperial practicat de conciliul celor trei Dacii se găsea în altă parte și că ne aflăm, de fapt, în fața unei succesiuni de foruri cu rol religios și administrativ. Nu va fi inutil să ne începem argumentația cu o scurtă prezentare a instituțiilor politice ale orașelor romane și a corespondențelor lor arhitectonice.

Principatul, în esență o monarhie militară, a însemnat pe plan central sfîrșitul dominației aristocrației senatoriale, pe de altă parte a permis perpetuarea și multiplicarea instituțiilor republicane romane la nivelul celor peste 1000 de orașe cu statut de municipiu și de colonia. Autonomia juridică și administrativă le va fi grav restrînsă de-abia în timpul crizei secolului III.

Instituțiile politice municipale¹¹ se abordează în ordinea cunoscută și pentru instituțiile politice ale Romei republicane; magistraturi, senat sau *ordo decurionum* și *populus* sau comitii. Motivul este că *ordo decurionum* și *populus* nu au inițiativă politică; cele două instituții nu funcționează și deci nu le cunoaștem activitatea decît prin intermediul magistraților.

Magistrații supremi ai coloniilor sînt în marea majoritate a cazurilor *duumviri*, un colegiu de doi magistrați asemănători în esență consulilor Romei republicane. Conform dreptului public roman, magistrații dețin *auspichum imperiumque*; reprezintă deci comunitatea în raporturile ei cu divinitatea și cu alte comunități. Dispunînd de *auspicia maxima*, duumvirii au cele mai înalte atribuții religioase. Din *imperium* le lipsește, practic, comanda militară; cu atît mai tare iese în evidență jurisdicția. Ei poartă, de altfel, titlul complet de *duumviri iure dicundo*.

⁷ *Op. cit.*, p. 525; idem, 1974, 649—650; la fel M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București 1969, p. 121, 381.

⁸ C. Daicoviciu 1932, p. 524—537. Ulterior C. Daicoviciu (1938, p. 37; *Sarmizegetusa et ses environs*, Bucarest 1944, p. 28) vede în încăperea 16 un sanctuar al „palatului“.

⁹ R. Florescu, în *Acta Antiqua Philippopolitana — Studia Archaeologica*, Serdicae 1963, p. 95—104; idem, în *Daco-romanii I*, București 1980, p. 57—58.

¹⁰ M. Rusu, în *AIA XXII* 1979, p. 49—50, n. 5.

¹¹ Nu ni se pare potrivit să înșirăm aici o bibliografie pentru atît de bine cunoscutele instituții municipale. Și astăzi trebuie plecat tot de la Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*³, Leipzig, 1887.

Pentru a a înțelege problemele forurilor din Sarmizegetusa trebuie să facem întâi câteva precizări în legătură cu întemeierea și evoluția urbanistică a orașului.

S-a presupus în urma interpretării unui pasaj din Cassius Dio (LXVIII 9) că după primul război dacic a luat ființă la est de Porțile de Fier ale Transilvaniei, deci în zona viitorului oraș, un castru legionar⁴⁷, ceea ce poate fi adevărat. S-a mers însă și mai departe, afirmându-se că orașul ar fi fost construit exact peste castru⁴⁸. Primul argument a fost asemănarea dintre planul așa-numitului palat al Augustalilor și *principia* unui castru legionar, de unde concluzia că palatul ar continua o mai veche clădire a comandamentului⁴⁹. Deoarece palatul Augustalilor și forul apar deplasate spre est în cadrul incintei, s-a dedus că și latura de vest a castrului legionar se găsea inițial mai la est, astfel încât clădirea comandamentului să se fi aflat, așa cum este și firesc, pe axa castrului⁵⁰. Laturile de nord, est și sud ale orașului au fost secționate, iar săpătura a fost interpretată, chiar dacă nu îndată, în sensul că fortificațiile orașului ar fi fost precedate de cele ale unui castru⁵¹. Ulterior, un val de pământ cu șanțuri, identificat în interiorul incintei orașului la est de Riul Mic, a fost considerat fără rezerve drept latura vestică a aceluiași castru⁵². Pe baza materialului tegular aparținând legiunii IV *Flavia Felix*, și care este abundent la Sarmizegetusa, s-a dedus că acest corp de trupă și nu altul ar fi staționat aici între cele două războaie dacice⁵³.

La o analiză atentă nici unul dintre argumente nu rezistă. În primul rând, asemănarea dintre planul „palatului Augustalilor” și *principia* este irelevantă în această chestiune. Așa cum au arătat R. Fellmann⁵⁴ și A. Grenier⁵⁵ în 1958, A. Frova în 1961⁵⁶, M. Macrea în 1969⁵⁷, II. v. Petrikovits în 1974⁵⁸ și N. Branga în 1978⁵⁹, *principia* castrurilor legionare și unele foruri urbane se aseamănă fiindcă au o origine comună, o funcționalitate apropiată și se influențează reciproc⁶⁰.

⁴⁷ C. Daicoviciu 1924, p. 225, n. 1.

⁴⁸ H. Daicoviciu, *IMCD*, Cluj 1974, p. 115—116; C. Daicoviciu 1974, 612.

⁴⁹ M. Rusu, în *Alia* XXII 1979, p. 49—50, n. 5.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ H. Daicoviciu și colab. (în *Sargetia* XIV 1979, p. 143) discută secțiunea Z1 de pe latura nordică, singura care a intersectat cele două șanțuri de apărare, fără a face nici o referire la vreo fază de lemn și cu atât mai puțin la un castru. Pentru D. Alicu (în *Potaissa* II 1980, p. 25—26) același profil (pl. I) reprezintă dovada clară a existenței unui castru. H. Daicoviciu și colab. (în *MatArh* XIII Oradea 1979, p. 231—232) publică secțiunile Z2 de pe latura estică și Z3 de pe cea sudică, ambele intersectând valul și zidul; nu însă și șanțurile, din cauza pînzei freatice. Totuși se afirmă că zidul este implantat în valul care aparținuse legiunii IV *Flavia Felix*. În ce privește structurile de lemn, identificate în anul 1979 în porticul nordic al forului, H. Daicoviciu și colab. (în *MatArh* XIV, Tulcea 1980, p. 278) lasă chestiunea în suspensie, afirmând: „Construcțiile de lemn pot fi interpretate fie ca barăci ale castrului, care pare să fi precedat orașul, fie ca barăci aparținând fazei inițiale de existență a orașului însuși”.

⁵² H. Daicoviciu și colab., în *MatArh* XV Brașov 1981 (București 1983), p. 251—252, fig. 6.

⁵³ H. Daicoviciu, în *IMCD*, p. 115—116; C. Daicoviciu 1974, 636.

⁵⁴ R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg 1958, p. 153—163.

⁵⁵ A. Grenier, *Manuel* I, p. 350—352.

⁵⁶ A. Frova, *op. cit.*, p. 489.

⁵⁷ M. Macrea, *op. cit.*, p. 347.

⁵⁸ H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager*, Düsseldorf—Opladen 1975, p. 170, n. 68.

⁵⁹ N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara 1978, p. 86—87.

⁶⁰ Însuși autorii antici folosesc termenii ἀγορά (Fl. Iosephus, *Bell. Iud.* III 5, 2; Polybius VI 31, 1) sau *forum legionis* (Livius XII 8, 11; Festus, p. 309, 1—2 L); vezi H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 170, n. 68; p. 173, n. 73.

Constantin și Hadrian Daicoviciu au respins încă în 1966 ideea derivării chiar și a planului „palatului Augustalilor“ din *principia* legionare⁶¹. Pe de altă parte, „palatul“ nu poate continua o clădire militară, deoarece chiar după observațiile lui C. Daicoviciu el a fost precedat de alte edificii de piatră, aparținând de asemenea orașului (tabernele care mărginiseră forul înspre nord)⁶².

În al doilea rând, în ceea ce privește faza de pământ a incintei, dacă ea a existat, nu vedem de ce nu ar fi putut aparține la fel de bine orașului, așa cum s-a dovedit pentru mai multe cazuri în Britannia⁶³. Elementele de fortificație surprinse la est de Riul Mic au aparținut de asemenea orașului, altfel nu ne putem închipui de ce „palatul Augustalilor“ și forul religios al coloniei se găsesc exact la jumătatea distanței între această latură mai veche și latura de est a orașului⁶⁴. Înseamnă că nu vreun castru, ci însuși orașul a fost la început mai îngust, extinzându-se apoi înspre vest.

Argumentul decisiv ni-l oferă însă săpăturile anilor 1985—1986 de la *domus procuratoris* din interiorul zidurilor orașului, acolo unde ar fi trebuit să se afle *praetentura dextra* a castrului. Într-o zonă suficient de extinsă (50 × 20 m) și în câteva secțiuni nu au fost găsite urme de barăci militare, care n-ar putea fi confundate cu altceva. Structurile de lemn găsite se află sub ziduri, prefigurând deci construcții în piatră, care au evident caracter civil. Prin urmare, dacă a existat pe undeva un castru între cele două războaie dacice, el nu se găsea pe locul viitorului oraș. În ce privește ștampilele legiunii *IV Flavia Felix*, ele provin de la detașamentul care a lucrat la înălțarea fortificațiilor și a unor clădiri publice ale coloniei, în timp ce castrul legiunii se găsea la Berzovia⁶⁵.

⁶¹ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*², București 1966, p. 55: „Tipul nu trebuie căutat (cum s-a încercat) în planul pretoriului castrului, ci în palatele cu curțile interioare din Orientul apropiat“.

⁶² C. Daicoviciu 1938, p. 40—41; idem, *Sarmizegetusa et ses environs*, București 1944, p. 30—31.

⁶³ S. S. Frere, în *Britannia* XV 1984, p. 63—74. De altfel, secțiunile de pe laturile de nord, est și sud nu sînt relevante pentru o fază cu val de pământ și palisadă. Doar Z1 a intersectat șanțurile (H. Daicoviciu și colab., în *Sargetia* XIV 1979, p. 143). Ambele șanțuri aparțin fazei de piatră, după cum lasă să se înțeleagă raportul citat, iar dovada o reprezintă dărîmătura de piatră din șanțuri. Cum porțiunea de sub berma zidului nu a fost săpată, nu avem de unde ști dacă sub ea se găsește sau nu un șanț aparținînd fortificației cu palisadă (în legătură cu problemele succesiunii fazelor de pământ și de piatră ale unei fortificații vezi Al. Diaconescu, în *ActaMN* XXI 1984, p. 151). În sfîrșit, simpla existență a unui val de pământ (= *agger*) în spatele zidului nu este o dovadă pentru o fază de pământ cu palisadă. Incinte de piatră fără val s-au construit de-abia începînd cu secolul IV (*op. cit.*, p. 152; vezi și S. S. Frere, *op. cit.*, p. 63).

⁶⁴ Cele două șanțuri alveolate (vezi n. 49) nu par a aparține unui castru, care, avînd o existență scurtă, ar trebui să fie înconjurat de șanțuri bine întreținute, în formă de V (Al. Diaconescu, *op. cit.*, p. 148—149). Apoi, valul de pământ fiind aplăzizat în vederea construcțiilor, nu se mai poate ști dacă a avut zid sau numai palisadă. Pe de altă parte, coloniile erau dotate de la început cu fortificații, chiar dacă acestea nu aveau neapărat o utilitate practică. Colonia Agrippinensis sub Claudius, Aventicum sub Vespasian, Castra Vetera și Thamugadi sub Traian sînt doar cîteva dintre exemple (vezi S. S. Frere, *op. cit.*, p. 65).

⁶⁵ Vezi D. Protase, *ActaMN* IV 1967, p. 65, 67; M. Macrea, *op. cit.*, p. 117—118. Orașul Thamugadi, o altă citărie a lui Traian, a fost de asemenea construit de un detașament dintr-o legiune, și anume *III Augusta*, cantonată la Lambaesis, CIL VIII 17842: *per leg(ionem) III Aug(ustam)*; vezi J. Gascou, în *ANRW* II 10, 2 (1982), p. 174. La Sarmizegetusa rămîne încă neelucidată atît poziția castrului unde a staționat detașamentul din legiunea *IV Flavia Felix*, care a participat la construirea orașului, cît și cea a castrului unde erau cantonați *equites singulares* (CIL III 7904=IDR III 2, 205) ai guvernatorului Daciei.

Avem deci toate motivele să luăm în considerare construirea oraşului pe un teren viran⁶⁶. Prima colonie a fost mai îngustă, cu latura vestică la est de Riul Mic, care curgea deci în afara incintei. Aceleaşi săpături din 1985—1986 ne-au oferit date despre dimensiunile unei insula, ceea ce ne-a permis să reconstituim ipotetic întreaga tramă stradală⁶⁷ (fig. 1). La intersecţia lui *cardo maximus* cu *decumanus maximus* şi mărginindu-l pe acesta din urmă, începea un complex foral, extins spre sud. Abia după stabilirea acestui plan oraşul a fost extins înspre vest. Judecând după situaţia de mai târziu, presupunem că încă de la început avem de-a face cu un for religios şi unul administrativ.

Forul religios este cel care a fost recunoscut de C. Daicoviciu ca for propriu-zis al oraşului. Din acesta el a săpat treimea nord-estică, găsind o curte pavată cu lespezi, flancată la est de spatele unei clădiri cu absidă, iar la nord de un şir de taberne, având probabil un portic în faţă⁶⁸. În partea vestică, nesăpată, a acestui for se distinge foarte bine pe teren un edificiu rectangular, care nu poate fi altceva decât Capitoliul. Templul triadei capitoline nu putea, de altfel, lipsi din coloniile romane, care erau, după vorba lui A. Gellius, *quasi effigies parvae simulacraque populi Romani*⁶⁹. Pentru existenţa sa la Sarmizegetusa avem în plus un puternic argument în inscripţia care atestă un *epulum Iovis* în data de 23 mai⁷⁰. Cum asemenea banchete în cinstea lui Iupiter nu aveau loc decât la aniversarea Capitoliului, or ştim că la Roma evenimentul se serba la 15 septembrie, avem evident de-a face cu aniversarea întemeierii Capitoliului Sarmizegetusei⁷¹.

La un moment dat şirul de taberne ale forului religios a fost înlocuit cu un criptoportic dublu. Dispariţia tabernelor sugerează existenţa undeva, în apropiere, a unui *macellum* construit poate chiar acum. Criptoporticul are forma unui coridor lung cu un şir de baze pe linia mediană pentru coloanele care susţineau acoperişul. Trei intrări se deschid înspre forul religios (a', b', c'). Lor le corespund două deschideri înspre „palatul Augustalilor“ (a, b), dintre care cea estică (a) va fi ulterior blocată, şi una (c) înspre un drum ce separa „palatul“ de un edificiu care a fost săpat în perioada interbelică, dar despre care avem informaţii sumare⁷². Merită relevat faptul că unele dintre zidurile tabernelor au formă de L, altele de T, iar cele în L se găsesc tocmai în dreptul pasajelor din faza următoare.

⁶⁶ Vezi M. Macrea, *op. cit.*, p. 347: „Planul oraşului Ulpia Traiana este plan tipic de colonie romană nou înfiinţată pe un loc cu totul liber de orice construcţii mai vechi“ (vezi şi p. 33, 117—119). În legătură cu data întemeierii oraşului, pe care o plasăm înainte de plecarea în aprilie—mai 107 a lui Traian din Dacia, vezi I. Piso, în *ActaMN* XIX 1982, p. 46—48.

⁶⁷ Dimensiunile unei insula sînt de aproximativ 100×100 m, deci foarte apropiate de cele de la Castra Vetera, de asemenea ctitorie a lui Traian (S. S. Frere, în *Beiheft zu Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* LVIII 1977, p. 91; cf. C. J. Bridger, în *Britannia* XV 1984, p. 90 sqq; vezi în general pentru centuraţie şi tramă stradală R. Chevalier, în *ANRW* II 1 (1974), p. 734 sqq.) Nu excludem totuşi posibilitatea de a avea de-a face în realitate cu insule mai mici, echivalînd cu pămînturi ale celor propuse, căci etalonul de la care am pornit, şi anume *domus procuratoris*, poate fi o insulă quadruplă.

⁶⁸ C. Daicoviciu 1938, p. 41. Săpăturile din anul 1979 au arătat că porticul şi tabernele erau pavate cu *opus signinum* (H. Daicoviciu şi colab., în *MatArh* XIV, Tulcea 1980 (Bucureşti 1983), p. 277—279). Situaţia stratigrafică este deosebit de complexă şi stabilirea tuturor fazelor intermediare necesită şi alte sondaje.

⁶⁹ A. Gellius XVI 13, 9; vezi pentru prezenţa Capitoliilor în coloniile romane G. Wissowa, în *RE* III 2 (1899), 1538—1539.

⁷⁰ IDR III 2, 242.

⁷¹ I. Piso, în *ActaMN* XV 1978, p. 180—182.

⁷² C. Daicoviciu 1938, p. 22, fig. 19; p. 39.

sugerînd că înaintea „palatului Augustalilor“ exista aici o clădire similară ca plan și deci ca funcționalitate⁷³.

„Palatul Augustalilor“, aflat la nord de forul religios, este în realitate un for administrativ, așa cum trebuie să fi fost și clădirea care l-a precedat⁷⁴. Acest for administrativ se compune din piața propriu-zisă (A), în care se intra dinspre *cardo maximus* printr-o poartă triumfală încă nesăpată. Piața era mărginită la nord de un șir de încăperi, din care au fost săpate 0, 1 și 2, iar la est și vest de două criptoporticuri (5, 28)⁷⁵. În centrul pieții, care nu a fost săpată, se găsește un pedestal de *opus caementicium*, ce nu aparține unui altar, cum se crezuse, ci, prin analogie cu alte foruri (de pildă cel al lui Traian la Roma), unei baze de statuie imperială⁷⁶. La sud de această piață nu se află o „curte mică“, ci o basilică avînd două *tribunalia* (8, 27). Basilica este mărginită la sud de *curia* (16), flancată de două intrări înspre forul religios (14/15, 11/17), cea din urmă fiind ulterior blocată, și de alte încăperi cu rosturi administrative, în primul rînd sediile duumvirilor și aedililor.

În continuare ne vom opri asupra părților esențiale ale edificiului, și anume basilica și încăperile din spate.

Socotim că avem de-a face cu o basilică și nu cu o curte mică din următoarele motive. Este pavată cu mozaic de cărămidă⁷⁷ și deci era acoperită. Apoi, zidul nordic, foarte puternic și cu contraforți, nu putea fi menit doar să despartă două curți. În sfîrșit, la *principia* castrelor același spațiu considerat odinioară curte este acum interpretat pe baza săpăturilor moderne, dar și a descoperirilor epigrafice, drept *basilica principiorum*⁷⁸. S-ar putea obiecta că deschiderea de 17,5 m ar fi mult prea mare. Totuși, basilica din castrul de la Potaissa are aceeași lățime⁷⁹, iar curia din forul de la Roma are un tavan de lemn lat de 18 m⁸⁰.

Încăperile de pe latura de est (27) și de vest (8), considerate pînă acum temple, sînt de fapt *tribunalia*. Basilica este în primul rînd locul unde se exercită

⁷³ H. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 278.

⁷⁴ Cel care s-a apropiat cel mai mult de interpretarea corectă a fost N. Branga (*op. cit.*, p. 87), care a văzut în „palat“ un for, dar l-a pus greșit pe seama ordinului Augustalilor și a conciliului celor trei Dacii.

⁷⁵ Zidurile dinspre curte sînt prea înalte pentru a aparține unui simplu portic.

⁷⁶ Ideea altarului unde s-ar fi practicat cultul provincial apăruse necesară pentru a justifica mărimea edificiului. Or, singurul fragment epigrafic provenit cu siguranță din curtea mare, și anume chiar de lângă pedestal, aparține unei uriașe baze de marmură (literele au înălțimea de 9,5 cm) închinată de *[colonia] Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*] probabil *[principi] suo* (nicii lectura *[praesidi] suo* din IDR III 2, 135 sau *[patrono] suo* nu este exclusă). Oricum, nu avem în zonă nici o atestare a conciliului provincial (vezi pentru plasarea sediului acestuia p. 182).

⁷⁷ C. Daicoviciu 1938, p. 35.

⁷⁸ H. v. Petrikovits, *op. cit.*, p. 74, n. 76—77, 83.

⁷⁹ Informație M. Bărbulescu, căruii îi datorăm mulțumiri.

⁸⁰ G. Lugli, în *FAA* II, p. 981. Există însă și alte analogii: basilica din Castra Vetera — 19 m (G. Carettoni, în *FAA* II, p. 10), nava centrală a basilicii din Vellulamium — 18,2 m (J. Wacher, *op. cit.*, p. 207—208), cea din Londinium fiind chiar mai mare (*ibidem*). Basilicile cu o singură navă sînt destul de frecvente la acest tip de edificii: Velleia (vezi n. 36), Alesia (vezi n. 46), Castra Vetera (vezi mai sus), Doclea (vezi n. 38), Forum Claudii Vallensium (vezi n. 38), basilica pre-constantiniană din Augusta Treverorum, două basilici din Cuicul, basilicile din Madaura și Thamugadi (G. Carettoni, *op. cit.*, p. 9—10).

jurisdicția municipală, iar pentru basilici cu două *tribunalia* analogiile abundă⁸¹. Cele două tribunale de la Sarmizegetusa aveau câte o scară centrală, ale cărei urme au fost găsite în timpul săpăturii⁸². Sub tribunalul de vest se află o încăpere care servea probabil drept arhivă⁸³. Sub tribunalul estic există o încăpere subterană, pe care C. Daicoviciu a considerat-o *acrarium*⁸⁴. Nu credem că avea dreptate, înții deoarece camerele de tezaur se aflau sub temple, deci sub protecția divinității. Apoi, încăperea subterană are un aspect particular: colțurile dinspre intrare erau obtuze, astfel încât de pe prag se putea observa, prin grilașul în formă de V, care dubla poarta, orice mișcare din încăpere. Adăugind la acestea aserțiunea lui Vitruvius că din for nu poate lipsi carcera⁸⁵, șocotim că și aici avem de-a face cu așa ceva. Se știe apoi că închisorile romane sînt subterane, ca de pildă celebrul Tullianum din forul de la Roma, și, în sfîrșit, nici o altă încăpere din forul Sarmizegetusei nu ar servi mai bine acestui scop.

Basilica forului era un edificiu impunător, de 45 × 17,5 m. În interiorul său se înălțau statui onorifice și altare, asupra cărora vor reveni. În imediata apropiere a acestei basilici cu rol juridic-administrativ trebuie să căutăm și curia, sediu al ordinului decurionilor.

Curia este un edificiu specific, care apare după modelul Romei încă de timpuriu în coloniile italiice, fiind un simbol al autoguvernării unei comunități urbane. Vitruvius o enumără printre construcțiile indispensabile unui for⁸⁶. Ea avea un caracter sacru. Orice acțiune politică avea loc la romani după luarea auspiciilor și se desfășura numai într-un spațiu consacrat. De aceea senatul roman se întrunea adesea în temple propriu zise, iar *curia Hostilia*, locul obișnuit de adunare a senatorilor, fusese ea însăși inaugurată ca un templu⁸⁷. Același caracter îl au și curiile în care se întruneau decurionii din orașele provinciale. Identificarea acestor edificii pe teren rareori s-a făcut cu siguranță. Sigur identificată este curia din Cosa, care datează din secolele III—II î.e.n. și prin analogie așa zisul *buleuterion* de la Paestum⁸⁸. Ambele sînt situate, ca la Roma, lângă *comitium*. La Pompei în capătul de sud al forului se află trei clădiri constînd din câte o singură încăpere (fig. 3). În cea centrală A. Mau a văzut curia, iar în celelalte sediile duumvirilor și aedililor⁸⁹. În citeva din forurile provinciale identificarea curiei s-a putut face prin analogie cu cea din Roma sau din Cosa, unde pe laturile lungi se găsesc treptele pe care se aflau scaunele senatorilor. Este cazul curiei din Leptis Magna⁹⁰, care, ca și cea de la Thamugadi⁹¹, are aspectul exterior al unui templu. Pe baze epigrafice a fost identificată doar curia de la Thuburbo Maius. Ea este o sală rectangulară, în capătul căreia se află o ediculă pentru *Pax Augustorum*⁹². Este deci o curie și în același timp un templu dedicat Păcii Auguste. În cazul fo-

⁸¹ Pentru a nu mai pomeni basilicile din castre, avem câte două *tribunalia* la: Alesia (vezi n. 46), Lugdunum Convenarum (n. 21), Cambodunum (n. 38), Augusta Raurica (n. 25), Calleva Atrebatum (n. 29), Venta Silurum (n. 30), Londinium (n. 80) și basilica severiană din Leptis Magna (n. 42).

⁸² C. Daicoviciu 1932, p. 530.

⁸³ Analogia cea mai apropiată am găsit-o la Pompei (A. Mau, *op. cit.*, p. 69).

⁸⁴ C. Daicoviciu, 1932, p. 531.

⁸⁵ Vitruvius V 2, 1.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ M. Gervasio, în *DizEp* II (1910), 1399.

⁸⁸ F. Castagnoli, în *EAA* II, p. 981—982.

⁸⁹ A. Mau, *op. cit.*, p. 111—113; vezi și obiecțiile lui F. Castagnoli, *loc. cit*

⁹⁰ Vezi n. 42.

⁹¹ P. Romanelli, în *EAA* VII, p. 794.

⁹² Idem, *op. cit.*, p. 840—841.

zurilor cu plan regulat curia pare să fie încăperea situată pe mijlocul laturii lungi a basilicii. La Augusta Raurica ea este o încăpere circulară avînd în interior trepte⁹³. Doar în cazul forurilor de tip *principia* din municipiile britanice hadrianece S. S. Frere a obiectat că încăperea centrală ar fi prea mică pentru senatul municipal. Tot el însă, atunci cînd dimensiunile nu se opun, a interpretat încăperea centrală din forul de la Verulamium drept curie⁹⁴.

Mult mai multe elemente avem pentru curia de la Sarmizegetusa, pe care noi o vedem în încăperea centrală (16) de pe latura sudică a basilicii. Podeaua este înălțată față de podeaua celorlalte încăperi și se ajunge la ea pe o scară monumentală. Încăperea se află pe axa sacră care unește intrarea în for cu statuia imperială⁹⁵. Dimensiunile sale de 14×12 m sînt apropiate de cele ale curiilor din Thamugadi (15×8 m)⁹⁶, Madaura (15,5×6 m)⁹⁷, Alesia (13×10 m)⁹⁸, Augusta Raurica (diametrul de 16 m)⁹⁹. Decisivă este însă proba epigrafică. Așa cum am mai spus, curia este o clădire sacră, apărînd în inscripții fie ca *aedes*, deci încăpere consacrată, fie ca *templum*, adică încăpere sau spațiu inaugurat și consacrat; inaugurarea implică orientarea, deci alegerea și împărțirea spațiului în funcție de axele sacre¹⁰⁰. La Henchir-el-Fauar este reparată sub Constantin o *aedes sive curia*¹⁰¹. De asemenea în secolul IV un personaj este ales la Mactar într-o demnitate în templul ordinului decurionilor (*ordinis in templo delectus*)¹⁰². O inscripție din *civitas Lambaesisana* aduce lămuriri în plus: *curia igitur ordinis, quam maiores nostri merito templum eiusdem ordinis vocitari voluerunt*¹⁰³. Însuși Cicero vorbește cu emfază despre *curia Hostilia*, numind-o: ... *templum sanctitatis, amplitudinis, mentis, consilii publici, caput Urbis, aram sociorum, portum omnium gentium*¹⁰⁴. Ea nu ar fi deci consacrată pur și simplu divinității, ci tuturor virtuților poporului roman. De altfel, întîlnim cazuri în care curia este închinată direct anumitor divinități și nu oricărui divinități: geniului împăratului sau unor abstracțiuni cu valoare în propaganda imperială. Avem de exemplu la Gabii *curia Aelia Augusta*¹⁰⁵, adică dedicată împăratului Hadrian, iar la Puteoli *curia templi basilicae Augusti Annianae*¹⁰⁶, ceea ce trebuie tradus prin curia templului împăratului din, sau ținînd de *basilica Anniana*. Cum am arătat, singura curie identificată pe teren pe baze epigrafice este cea de la Thuburbo Maius, închinată *Pacis Augustorum*. La Gales curia, numită *aedes curialis*, era închinată Concordiei¹⁰⁷. Ce trebuie să în-

⁹³ Vezi n. 25.

⁹⁴ J. Wachter, *op. cit.*, p. 45, n. 25, p. 209.

⁹⁵ Vezi pentru axa sacră R. Étienne, în *Hommage à la mémoire de Jérôme Carcopino*, Paris 1977, p. 77—78.

⁹⁶ Vezi n. 91.

⁹⁷ P. Romanelli, în *EAA* IV, p. 763.

⁹⁸ Vezi n. 46.

⁹⁹ Vezi n. 44.

¹⁰⁰ A. Gellius XIV 7, 7: [Varro] *scriptum reliquit non omnes aedes sacras templa esse et ne aedem quidem Vestae templum esse*; Servius, *Ad Aen.* II 511. Pentru diferența între *aedes* și *templum* vezi P. Habel, în *RE* I 1 (1893), 444—445; G. Dumézil, *Rituel indoeuropéen à Rome*, Paris 1954, p. 27—28.

¹⁰¹ CIL VIII 14436.

¹⁰² CIL VIII 11824.

¹⁰³ CIL VIII 18328.

¹⁰⁴ *Pro Milone* 3, 90.

¹⁰⁵ CIL XIV 2795; cf. o *curia Ulpia* la Sala în Mauretania Tingitana (J. Gasco, *ANRW* II 10, 2 (1982), p. 150—151).

¹⁰⁶ CIL X 1783.

¹⁰⁷ CIL VIII 757: [Pro salute Imp. Caes. C. Iulii Veri Maximini pii felicitis Aug. derarium civitas Galitana / a solo p. p. fecit et dedicavit.

p. p. / et divinae domus eius] *aedem curialem Concordiae / et tabularium et pon-*

telegem prin această Concordia? Ne-o spune o inscripție ridicată pe un dublu altar în forul de la Thamugadi: *Concordiae ordinis et populi*¹⁰⁸.

La Sarmizegetusa, chiar în fața încăperii pe care prin analogie o presupunem curia, se află o bază de altar. Șansa a făcut ca fragmente din primele două rânduri ale inscripției să fi fost descoperite în timpul săpăturilor. Fragmentele ONCO în r. 1 și DIN în r. 2 au fost publicate de C. Daicoviciu cu locul precis de descoperire, dar fără lectură¹⁰⁹. I. I. Russu a citit în 1974, influențat de interpretarea întregii clădiri ca palat al Augustalilor: [*Concordiae ordinis Augustalium*]¹¹⁰, deși citează analogia din Thamugadi. În mod firesc concordia se poate stabili între două sau mai multe persoane (*concordia Augustorum*) sau organisme politice. Singura întregire posibilă este deci: [*Concordiae ordinis et populi*]. Dacă altarul este închinat concordiei, întreaga curie din Sarmizegetusa a fost consacrată acestei divinități¹¹¹. Avem deci un *templum Concordiae* sau, ca la Gales, o *aedes curialis Concordiae*. Prin urmare, cele două încăperi boltite de sub curia (16, 1—2) au servit drept *czraria*. Aici vor fi fost păstrate tezaurul public și actele cele mai importante. Cele două încăperi subterane, considerate pînă acum cisterne, nu mai pot fi interpretate ca atare nici chiar din motive arheologice. Nu există instalații de scurgere, iar canalul găsit de C. Daicoviciu în piața forului și pus în legătură cu aceste încăperi¹¹² este de fapt canalul cardinal al orașului, care trece pe sub edificiu și chiar pe sub podeaua încăperilor 16, 1—2.

Prin analogie cu situația de la Pompei înclinăm să credem că încăperile 19 și 13, despărțite de curie prin pasajele 18 și 14, pot fi interpretate ca sedii ale duumvirilor, respectiv aedililor. Este firesc ca duumvirii, care exercitau jurisdicția, să-și aibă sediul cu deschidere spre *basilica iudiciaria*. Se mai poate discuta despre încăperile din cele două capete (10 și 22—25), unde și-ar putea avea locul *tabularium*, *ponderarium* sau *officia* ale funcționarilor subalterni ai magistraților (*praecones*, *viatores*, *limo cincti*).

Unde se află atunci *aedes Augustalium*? Aceasta este totuși atestată epigrafic prin inscripții provenind din basilică.

În basilică se găseau numeroase statui onorifice și altare, ca și plăci epigrafice fixate pe pereți. Și astăzi se mai văd pe teren urmele a șase baze. Știm că pe cea din fața coridorului 20 trebuie să se fi găsit altarul Fortunei Augusta¹¹³, iar pe cea din fața curiei altarul Concordiei. Din nefericire nu avem informații despre inscripțiile găsite în partea de vest a basilicii, unde, în fața încăperii 13, se găsește o bază cu miezul unui monument de marmură¹¹⁴. Din basilică provine baza de statuie ridicată de plebea Sarmizegetusei lui M. Opellius Adiutor¹¹⁵ și frag-

¹⁰⁸ CIL VIII 2342.

¹⁰⁹ C. Daicoviciu 1932, p. 546, nr. 4, afirmă că inscripția a fost găsită „în fața cisternei”.

¹¹⁰ I. I. Russu, în *SCIVA* XXV 1974, p. 589—590=IDR III 2, 195.

¹¹¹ Vezi pentru rolul Concordiei în propaganda imperială Th. Pekáry, în *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 73—74, 1966—1967, p. 107 sqq; M. Bărbulescu, în *AHA* XX 1977, p. 274—275.

¹¹² C. Daicoviciu 1932, p. 525, fig. 8, p. 536; idem 1938, p. 37.

¹¹³ Idem 1932, p. 543—544, nr. 2=IDR III 2, 210.

¹¹⁴ Idem 1932, p. 536, fig. 23.

¹¹⁵ I. Piso, în *StCl* XVI 1974, p. 235—237, nr. 1=IDR III 2, 117. Un fragment al acestei inscripții, despre care C. Daicoviciu (1932, p. 546, nr. 5) ne spune că a fost descoperită în basilică, a fost din greșeală separat publicat în IDR III 2, 136a. La fel s-a întâmplat cu fragmentul IDR III 2, 136c, care face parte din IDR III 2, 4 (vezi mai departe p. 181 cu n. 120).

mentul IDR III 2, 136 b, care conține numele orașului și formula *l.d.d.d.* Bănuim că de asemenea în basilică s-au găsit cinci fragmente care au fost publicate de C. Daicoviciu în 1924 doar într-o fotografie, sub care se precizează că provin din *aedes Augustalium*¹¹⁶; or, primele săpături fuseseră făcute cu precădere în basilică și nu atinseseră forul religios. Rețin atenția IDR III 2, 146, care amintește un *dec(urio)*, *flamen*... și IDR III 2, 149 cuprinzând formula *l.d.d.d.* În afară de acestea, a fost găsit în fața curiei un fragment din torsul unei statui imperiale de marmură în mărime naturală¹¹⁷ și o mână de bronz aparținând probabil tot unei statui imperiale¹¹⁸. Toate monumentele amintite apar în chip firesc în basilica unui for administrativ. Întimplarea face ca tocmai cele patru inscripții atestând ordinul Augustalilor să fi fost mai întregi, ceea ce a determinat prima interpretare a edificiului.

O primă inscripție atestă inițierea construirii unei *aedes* pentru Augustali de către M. Procilius Nicetas, decurion, flamen și cavaler roman, precum și terminarea și dedicarea ei de către fiul acestuia, M. Procilius Regulus, de asemenea decurion și cavaler¹¹⁹. Avem de-a face cu partea structivă, căci un alt personaj, rămas anonim, s-a îngrijit de decorarea localului cu stucatură și picturi, ca și de dotarea lui cu scăări, statuete, draperii și două candelabre de bronz¹²⁰. O a treia inscripție, databilă începînd cu domnia lui Severus Alexander, pomenește repararea aceleiași *aedes* de către un Augustal avînd permisiunea ordinului decurionilor¹²¹.

Toate cele trei inscripții vorbesc despre o *aedes Augustalium*. Ce trebuie înțeles prin *aedes-is*? În primul rînd o singură încăpere, spre deosebire de pluralul *aedes-ium*, care înseamnă edificiu (deci cu mai multe încăperi). Dintr-o singură încăpere constă și *aedes Augustalium* de curînd descoperită la *Herculaneum*¹²². Pe de altă parte, *aedes* este o încăpere consacrată. Care va fi fost utilizarea ei? O indicație ne-o dă o inscripție din Caere, unde se vorbește nu de o *aedes*, ci de un *phetrium* pentru Augustali¹²³. Or, un *phetrium* (φρητρεῖον) este o încăpere pentru întruniri și pentru banchetele religioase, care urmau sacrificiilor făcute în anumite ocazii¹²⁴. În asta consta activitatea religioasă și politică a Augustalilor¹²⁵.

¹¹⁶ C. Daicoviciu 1924, p. 245, fig. 11. Sigur nu în basilică, ci lângă zidul exterior al criptoporticului estic (*op. cit.*, p. 242, fig. 8, p. 245, nr. 3) au fost găsite fragmentele IDR III 2, 65, care apar în aceeași fotografie (p. 245, fig. 11) și pe care C. Daicoviciu le-a atribuit unei liste a Augustalilor (*op. cit.*, p. 248). Lista îi putea însă cuprinde pe membrii oricărui alt colegiu.

¹¹⁷ C. Daicoviciu 1938, p. 35.

¹¹⁸ *Op. cit.*, p. 62.

¹¹⁹ CIL III 6270=IDR III 2, 2. Proveniența ei din basilică este stabilită nu numai prin analogie cu inscripțiile următoare, ci și prin mărturia lui Șt. Moldovanu (apud C. Daicoviciu 1924, p. 246—247).

¹²⁰ I. Piso, *StCl XVIII* 1979, p. 141—142, nr. 3=IDR III 2, 4.

¹²¹ I. Piso, *op. cit.*, p. 142—143, nr. 4=IDR III 2, 5.

¹²² Am văzut edificiul restaurat, dar pe moment ne lipsește bibliografia. Cît despre sediul Augustalilor de la Ostia, mai puțin întins decît o locuință de dimensiuni obișnuite, pe care o suprapune, el se compune dintr-o curte cu coloane și cîteva mici încăperi (G. Calza, G. Becatti, *Ostia*, Roma, 1968, p. 50—51). Or, dacă Augustalii ar fi avut de regulă sedii somptuoase, ei ar fi trebuit să aibă așa ceva în primul rînd la Ostia.

¹²³ CIL XI 3614: ...ubi Vesbinus Aug. lib. petit, ut sibi locus publice daretur sub porticu basilicae Sulpicianae, uti Augustalib(us) in eum locum phetrium faceret (a. 113).

¹²⁴ Vezi A. v. Premmerstein, în *DizEp I* (1894), 851.

¹²⁵ *Op. cit.*, p. 855 sqq; G. Alföldy, în *ActAnt VI* 1958, p. 437 sqq.

Un indiciu pentru zona în care trebuie căutată această încăpere ni-l dă cea de-a patra inscripție, o colonetă închinată de un decurion *ordini Augustalium*¹²⁶, care a fost găsită în partea de est a basilicii (punctul x, fig. 2)¹²⁷. Pe planul publicat în anul 1938 pasajul de la est de curia apare ca fiind la un moment dat blocat și transformat într-o încăpere mare (18) și una mică în spatele ei (17). Încăperea mare (18) ni se pare cea mai potrivită pentru a fi *aedes Augustalium*. De altfel, localul apare în inscripție ca o construcție distinctă, care nu făcuse parte din planul inițial al forului. M. Procilius Nicetas a avut, prin poziția pe care o ocupa, inițiativa construirii localului, obținând pentru aceasta, și bănuim că fără mare greutate, aprobarea ordinului decurionilor. Între localul decurionilor (curia) și localul destinat Augustalilor întâlnim același raport pe care îl constatăm și între ordinul superior al decurionilor și cel inferior al Augustalilor¹²⁹.

Pentru datarea forului administrativ din Sarmizegetusa ne conducem după raționamentul lui C. Daicoviciu, care aprecia că edificiul a fost ridicat puțin după mijlocul secolului II, întrucât acoperă clădiri aparținând orașului, iar, pe de altă parte, în secolul III au fost necesare reparații¹³⁰. Mai multe se vor putea spune numai după noi săpături.

La Sarmizegetusa au existat deci un for religios și unul administrativ, *aedes Augustalium* nefiind decît o încăpere în forul administrativ. Pe lângă acestea mai putem presupune în apropiere cel puțin un *macellum*. Ne rămîne să răspundem la întrebarea privind sediul conciliului celor trei Dacii și *ara Augusti*. R. Étienne a dovedit cit se poate de convingător existența templelor imperiale cu aspect de for, care se găsesc în legătură cu teatrul sau amfiteatrul orașului. Legătura se explică prin faptul că aceste ultime edificii reprezintă locul de întrunire al conciliului provincial¹³¹. Or, la Sarmizegetusa a fost descoperit la est de amfiteatru, între templul mare și Asklepion (fig. 1), un altar închinat de către un *sacerdos arae Augusti* geniului unui împărat¹³². În această zonă trebuie să se afle templul Romei și al lui Augustus, centru al cultului imperial provincial¹³³. Acest complex poate fi privit ca un al treilea for al Sarmizegetusci¹³⁴. Prezența sa se explică prin faptul că Sarmizegetusa era metropola Daciei¹³⁵.

Mai sînt atestate la Ulpia Traiana și alte spații publice care, chiar dacă au rol minor, imită forma unor foruri. Un prim exemplu îl constituie sediul cole-

¹²⁶ C. Daicoviciu 1932, p. 543, nr. 1=IDR III 2, 134.

¹²⁷ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹²⁸ Este concluzia la care pe bună dreptate a ajuns C. Daicoviciu, judecînd după planul din 1938. În momentul publicării raportului din 1932 camerele 18 și 17 nu erau complet cercetate (p. 535).

¹²⁹ Vezi I. Piso, *op. cit.*, p. 144, cu întreaga bibliografie.

¹³⁰ C. Daicoviciu 1932, p. 521—522.

¹³¹ R. Étienne, în *Bulletin de l'Association Pro Aventico* XXIX 1985, p. 5—26.

¹³² H. Daicoviciu, I. Piso, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII^e Congrès d'Épigraphie grecque et latine, Constanța 1977, București 1977*, p. 75—76 = IDR III 2, 217.

¹³³ Fragmentul din *votorum carmen* pus pe seama duumvirilor coloniei (I. Piso, în *RRH* XII 1974, p. 723—733=IDR III 2, 241) a fost găsit în aceeași zonă și ar putea emana de la același conciliu provincial.

¹³⁴ Ansamblurile arhitectonice ale templelor cultului imperial pot fi numite foruri după exemplul forurilor imperiale din Roma; vezi R. Étienne, *op. cit.*, p. 10 sqq., cu numeroase exemple din imperiu.

¹³⁵ Dacă epitetul *metropolis* apare pentru Sarmizegetusa abia odată cu Severus Alexander (C. Daicoviciu, în *ActaMN* III 1966, p. 153 sqq.), conciliul provincial a existat de la început (I. Piso, în *ActaMN* IX 1972, p. 467—468).

giului fabrilor, din care se cunosc următoarele elemente: un sector de portic construit pe o lungime de 45 de picioare, de către T. Ancharius Octavius, patron al decuriei XVI¹³⁶; un portic pictat, un *accubitus*, un *proporticus*, o *culina* și un *frontalis*, finanțate de Tib. Claudius Januarius, patron al decuriei I, și de fiul său, Claudius Verus¹³⁷. În sfârșit, o *aedes* a fost construită în sănătatea împăratului Caracalia de M. Pomponius Severus, decurion al coloniei, quaestor și patron al colegiului fabrilor, și de către M. Urbicus Valerianus, patron al aceleiași colegiu¹³⁸. Pe bună dreptate C. Daicoviciu a văzut în această *aedes* un sanctuar al geniului colegiului, unde erau păstrate *imagines* și *vexilla*¹³⁹. Atare construcție, similară celor din caestre, ne apare normală la un colegiu cu o organizare paramilitară¹⁴⁰. În subsolul ei putea fi păstrat tezaurul (*arka*) colegiului¹⁴¹. Sediul fabrilor trebuie să fi semănat cu *principia* unui castru, avînd o curte mărginită pe trei părți de porticuri și pe una de un șir de încăperi, între care cea centrală va fi fost amintită *aedes*, iar celelalte vor fi fost destinate banchetelor și pregătirii lor. Dacă decuriile aveau cîte un geniu ocrotitor¹⁴², ele erau probabil dotate și cu localuri proprii (*scholae*), care vor fi fost situate în spatele porticurilor; este încă o asemănare între acest edificiu și *principia* sau *fora*.

Tot spațiu public a fost și un *campus* închis de M. Iulius Iustus cu ocazia pontificatului. Piața care a luat naștere avea intrări (*aditus*), iar în interior se găsea cel puțin o statuie, înălțată de același Iustus¹⁴³.

Ultimele exemple, care se bazează exclusiv pe datele oferite de inscripții, își vor putea găsi semnificația deplină numai dacă vor fi într-o zi confruntate cu realitatea arheologică.

IOAN PISO — ALEXANDRU DIACONESCU

LES FORA DE ULPIA TRAIANA SĂRMIZEGETUSA

(Résumé)

L'article paraîtra dans une forme plus développée dans *Revue des études antiques* en collaboration avec Prof. Robert Étienne.

¹³⁶ IDR III 2, 10.

¹³⁷ CIL III 7960=IDR III 2, 13; vezi C. Daicoviciu 1974, 638.

¹³⁸ AE 1912, 76=IDR III 2, 6.

¹³⁹ C. Daicoviciu, *loc. cit.*; M. Macrea, *op. cit.*, p. 317; R. Ardevan, în *ActaMN* XV 1978, p. 171.

¹⁴⁰ E. Kornemann, în *RE* IV 1 (1900), 395, 418 sqq; R. Ardevan, *op. cit.*, p. 169—170.

¹⁴¹ CIL X 6675 (Antium).

¹⁴² CIL III 7905=IDR III 2, 215.

¹⁴³ CIL III 7983=IDR III 2, 9; vezi C. Daicoviciu 1974, 647—648.